

ХРОНОТОП І СИМВОЛІКА У П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Відомо, що у свідомості кожного народу живуть певні поняття-символи, що відбивають своєрідне розуміння взаємозв'язку речей і подій. Ця система понять-символів входить у поетичне бачення багатьох українських письменників різних епох і багато в чому позначається на мовно-поетичній структурі їх творів. У дослідженні літературно-художніх явищ превалює естетичний аспект, котрий наповнюється художністю, а значить, досконалістю, гармонійністю, цілісністю.

Одними з основних категорій будь-якої картини світу – художньої чи реальної – є час і простір, котрі відіграють важливу роль у творенні художніх структур. Як зазначав ще у свій час М.М. Бахтін – *“жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом (часопростором), до того ж у літературі провідним початком у хронотопі є час”*¹. Чіткий аналіз часопросторових орієнтацій і основних символів, котрі їх представляють у відповідному світлі, дозволяє адекватно оперувати поняттями художнього світу митця. Художня тканина твору не розподіляється на головне й другорядне; художній час і простір прагне до однорідності всіх її складових частин. Цьому сприяє і графічне оформлення тексту, і мовна палітра, і внутрішній ритм розповіді, що вибудовується за рахунок послідовного викладання лірично організованих фрагментів і “сухих” свідчень.

Проза Павла Загребельного посідає чільне місце в українській романістиці. У 1968 році з'являється перший роман “Диво”, який докорінно змінює традиційне уявлення про історичну прозу. Письменник, наслідуючи своїх попередників, відтворює героїку минулих літ, зовсім по-новому підходить до оцінювання історичних документів, фактів, літописів і виливає їх в оригінальні художні твори. *“Історія, – як зазначає сам П. Загребельний, – далека від пристрастей, вона позбавлена серця, їй чужі почуття, вона має ‘добрю и злу внимать равнодушно’, бо над нею панує неподільно сувора диктатура істини. Єдине, що може письменник, – це створити... той чи інший настрій, але й це, як мені видається, не так уже й мало”*².

Після появи “Дива” митець створює цілу низку творів про Київську Русь, про інші не менш важливі періоди вітчизняної історії – “Первоміст” (1972), “Смерть у Києві” (1973), “Євпраксія” (1975), “Роксолана” (1980), “Я, Богдан” (1983), “Тисячолітній Миколай”

(1994). За визначенням самого письменника, всі його твори написані про минулі часи – це перш за все “відновлення людських характерів”, зображення історичних осіб, достовірних чи вигаданих.

Поетична спадщина Павла Загребельного дає ґрунт для дослідження оціночної функції жанру. В його творчості досить чітко окреслюється поворот до нового оригінального типу мислення, зумовленого прагненням письменника відшукати істину. Оскільки важливою умовою створення мистецького світу в художньому творі і є гармонійне поєднання просторових і часових образів, то у нашій роботі спробуємо прослідкувати матеріалізацію часового континууму в просторі, котра є “*центром зображальної конкретизації*”³ в романі.

Особливе місце в структурі історичної прози Павла Загребельного посідають художній час і художній простір, які набувають ознак символів. А символ, відповідно, стає своєрідним елементом, котрий конденсує настрої і думку, вводячи читача в таємничу художню модель світу, даючи свій індивідуальний зріз. Ось як Раїса Іванченко висловлюється з приводу історичних творів Загребельного: “*Як і романи про сучасність, а може, й більш ґрунтовно, наповнено, заглиблено, вони створюють свою, загребельниківську концепцію життя й людини – концепцію безмежжя, закоханості, жадоби пізнання і життєстверджуючого невпинного вдосконалення людської особистості*”⁴.

У циклі романів Павла Загребельного про Київську Русь “Первоміст” вирізняється своєю архітектонікою, художніми особливостями і, безперечно, лексичним забарвленням. У романі відтворено події XII – початку XIII століть: загострення княжеських міжусобиць напередодні татаро-монгольського нашествия, трагедія народу, котрий героїчно веде боротьбу із загарбниками, але, стаючи їх здобиччю через роз’єднаність – наслідок феодальної роздробленості. Кастовому егоїзму князівської влади, феодальної знаті і духовенства у романі протистоять безкорислива самозреченість і стихійна любов до рідного краю широких верст простого люду. П. Загребельний підкреслює, що навіть у часи тяжких випробувань залишається непохитною віра народу у своє майбутнє.

Дослідження закономірностей, структури й змісту художнього часу і художнього простору має неабияке значення для проникнення в зміст й архітектоніку роману. У мовній і сюжетно-композиційній структурі твору чимала роль відводиться хронотопу – “*суттєвому взаємозв’язку часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі*”⁵. В аналізованому романі художній час і художній про-

тір – це реалізація авторської ідеї, багатоаспектність якої врівноважується конкретністю зображеного і складає певну систему, звернену в напрямку формування глибинного архетипу підсвідомого. Цим категоріям у “Первомості” надано особливого символізму, що також передбачає використання певних лексичних шарів: архаїзмів, історизмів, текстів давніх документів, літописів тощо. А символ стає своєрідною складовою, котра керує настроєм і почуваннями.

Звичайно, кожен автор по-своєму розуміє категорії художнього часу й художнього простору, що виявляються у творчій практиці. Б.С. Мейлах зазначає: *“Просторово-часові уявлення, зберігаючи свою об’єктивну основу, стають не лише засобом передавання думок, почуттів і переживань героїв і авторів, а й служать образному узагальненню найскладніших процесів дійсності”*.⁶ Часопростір визначає художню єдність літературного твору в його відношенні до реальної дійсності. *“Тому хронотоп у творі завжди включає в себе оціночний момент, котрий може бути виділений з цілого хронотопу тільки в абстрактному аналізі. Всі просторово-часові визначення в мистецтві й літературі невід’ємні один від одного”*.⁷ Через що хронотоп несе в собі певне зображальне значення, темпоральності надано зримих ознак, завдяки чому події конкретизуються, а часопростір базується на їх відображенні.

Аналіз закономірностей, побудови, мови й змісту художнього часу й простору має неабияке значення для проникнення в архітектоніку роману. Композиційна структура “Первомосту” як певної художньої дійсності має просторово-часові рамки, які забезпечують її цілісну органічну схему смислових зв’язків. Дослідження часопросторових відносин дає можливість ґрунтовніше вивчити еволюцію поетичної системи письменника, виявити його принципові основи в динаміці й русі. Через те, що обов’язковою умовою моделювання художнього світу у творі на перший план виступають просторові й часові ознаки, то для дослідження *“взаємопроникнення тих окремих елементів”*⁸ часопросторового тла обрано роман “Первоміст”.

Час і простір, являючи собою складну структуру, у певній мірі володарюють у романі, стають одним з найголовніших характеротворчих засобів відтворення психологічного стану героїв “Первомосту”, задаючи темпу розповіді, виявляючись на рівнях історичному, соціальному, ідеологічному, психологічному.

Павло Загребельний переважно дотримується хронікальності, завдяки чому сюжетно-композиційний час розгортається в причинно-наслідковому плині, в часовій послідовності подій приватного, суспільного, державного життя, вписуючись в історичний потік.

Таким чином, вагомою з погляду аналізу роману є специфіка закритого простору – простору людської душі. Композиційно розширюючи простір та рамки хронотопу, виокремлюються три важливі моменти, на котрі слід звернути увагу: людина – час, людина – простір, людина – історія.

У такому разі панівною виступає власна суб'єктивна сфера героя роману, а не відлік часу самим автором чи його спостереження над просторовими рамками. В часопросторовій структурі твору переважають форми психологічного часу особистості. Зовнішній locus трансформується у внутрішній, набуваючи ознак психологічного буття людини:

*“...йдемо від берега до берега, у кожного свій міст, йому ж і довгість своя, а ніхто не знає, де буде край”.*⁹

В естетиці Павла Загребельного наявний образ-символ мосту, навколо якого сконденсовано хронос, топос і життя героїв роману. Події твору розгортаються навколо цієї споруди; це розповідь про людей, котрі стерегли, доглядали, охороняли Первоміст.

“І зненацька – цей міст, який, хоч зроблений з дерева, став не скороминуще, а твердо й надовго показався цілому світові, проголосив свою тривалість, міст, який годилося б назвати голосно, викричати в ньому кожен згук, щоб чутно стало повсюдно, щоб пролунало над цілою землею, прокотилося, загомоніло, розклекоталося, прогрімало:

МІСТ!

*З багатьох причин можемо назвати його так: Первоміст. Літописець записав коротко: ‘Того же літа (6625) устрої мост через Дніпр Володимир’.*¹⁰

Прототипом образу-символу мосту, якому в романі надано центральне місце, є хронотоп дороги,¹¹ докладно аналізований згадуваним дослідником М.М. Бахтінім. Значення хронотопу дороги колосальне в художній літературі, котре вирізняється винятковою єдністю просторових і часових визначень. У романі для відтворення хронотопу мосту П. Загребельний удається до метафоризації, проводячи паралель між мостом, сенсом життя й плином історії. Метафора характерна саме для асоціативних структур, а потужне й розвинене мислення письменника і є джерелом асоціацій. Роману “Первоміст” притаманне ототожнення реально окресленого місця з життєвим шляхом цілої групи людей. Метафоризм мислення здатен передавати увесь спектр відтінків у зобра-

женні образів-характерів. Перелік подій, пригод, які відбуваються на мосту, надає аналізованому образу-символу багатовимірності.

Міст – це своєрідна дія, рух у часі й просторі, просування від чогось кудись, підняття. Міст за логікою повинен бути важелем руху, але в романі цей образ несе зовсім інше навантаження. Адже читач не знає, що робиться по обидва боки Дніпра, за своїм задумом автор це робить навмисне, штучно зосереджуючи всю увагу на нечисельній групі мостищан: *“...а міст цей був єдиний у цілій державі, міст був мов світ, він і став, власне, окремим світом”*.¹²

Простір мосту в романі функціонує і як locus – місце дії, осередок для вираження певної духовної проблематики, несе велике символічне навантаження, виступаючи, окрім того, в ролі феномена – того, що сприймається людиною, що з’являється в її свідомості, в інтелектуальному спогляданні, але перебуває за межами фізичних реалій. Саме таким суб’єктивним топосом, де герої роману і простір складають певну єдність, є міст, надаючи мистецькому твору ознак естетичних. Людина перебуває в постійній залежності від часопросторового континууму, тому час і простір мають на неї безпосередній вплив, формуючи її екзистичну ауру:

“Та надто довго жили ці люди коло мосту, щоб не збагнути, що кожен стоїть на своєму місці, що кожен має робити своє”,¹³ *“...коли стоїш отак на схрещенні всіх шляхів цілої землі, коли проходять повз тебе не лише тисячі людей, а проходить і час, і простір, мовби рухається, то здається тобі, ніби ти й сам змандруєш з місця, а з тобою – твій міст, твоя ріка, твої береги, твоя земля і небо твоє з сонцем, місяцем, зірками, і ти найщасливіший чоловік серед суцього, бо ніколи не розлучаєшся з рідною ріднизою”*.¹⁴

Якщо зовнішнє оточення відповідає психологічному наповненню особистості, то між героями й часопростором встановлюється взаємозв’язок, котрий можна прослідкувати вже на початку роману (кожен мостищанин від самого народження і до смерті ототожнював своє життя з існуванням мосту). Такий художній образ-символ утворює певний психологічний діапазон, у котрому змальовано персонажів роману. Міст – перехід через межу, так званий заповіданий кордон, символізуючий зв’язок часів минулого й майбутнього. Для Німого міст стає сенсом життя, запорукою власного існування, відбиттям вічної тривалості: *“...він боявся за міст, може, більше, ніж за власне тіло, так, наче найдрібніша кривда, завдана цій дерев’яній споруді, мала б одразу незмірним болем відгукнутися в чоловікові, що його доля принесла до цього мосту, а там і сам міст зробила долею того*

чоловіка”.¹⁵ Зруйнувати його (міст) – означало знищити життя, спогади минулого, якими тільки й жив Німий.

Але може відбуватися і взаємний конфлікт зовнішнього і внутрішнього просторів, коли людина протистоїть оточенню, як це робить Маркерій, осмислюючи такий застій як крах життя. Паралельно хронотопу мосту розвивається хронотоп дороги, котрий виступає хронотопом життєвого шляху хлопця:

“Про Маркерія ж можна сказати, що він жив дорогою, мучився нею, болів, жахався дороги, переживаючи її вже пройдену, а ще більше ту, що судилася. Він вдарився понад рікою, бо не знав інших шляхів”.¹⁶

Реальний шлях, окреслюючись метафоричним відтінком життєвого, ототожнюється зі шляхом душі героя в залежності від подій, обставин, які визначають його життя. Отже, як зазначає М.М. Бахтін, романний хронотоп дороги досить конкретний, органічний і так глибоко просякнутий творчим задумом митця. Особливі обставини життя Мостища, у котрих зростає бунтівний і внутрішньо незалежний характер Маркерія, мали б сприяти лише створенню рабської психології, що сталося у випадку з Німим. На противагу тому, що простір Мостища є обмеженим, особливі стосунки хроносу й топосу не утворюють у художньому творі ідилічного життя, в якому повинна панувати любов і духовна гармонія з навколишнім світом. Незважаючи на суттєвий перелік пригод і внутрішніх мук Маркерія, він залишається героєм *“свого оточення”*,¹⁷ котрий, якщо і пересувається відповідно за сюжетною лінією, несе разом із собою властивий йому locus і в кінцевому результаті повертається до свого осередку.

Часовий вимір роману розтягнуто, плин його майже невідчутний, а художнє втілення простору, навпаки, ще більше увиразнюється через те, що локалізується в обмеженому топосі, який допомагає прослідкувати, як простір у часі впливає на духовну екзистенцію і розвиток характерів. Аби показати складні психологічні механізми, П. Загребельний сконденсовує зміст твору в модифікації обмеженого хронотопу, котрий виявляється місцем бурхливих перипетій і за допомогою образної мови, розлогих монологів-роздумів переростає в своєрідний хронотоп переживань героїв твору.

Павло Загребельний по-мистецьки підходить до образу Руху, котрий присутній не лише в “Первомості”. У творі досить відчутний особливий зміст образу мосту – певна замкненість у просторі й уповільненість у часі. Світ і герої роману постійно знаходяться ніби в динаміці, але характер і сенс руху дещо відмінний.

*“Призначення ж його було – рух... Рух безупинний, щоденний, повсякчасний, за будь-якої пори й погоди, рух безпричинний, самодостатній”;*¹⁸ *“Народитися й прожити ціле життя в слобідці коло мосту, простояти на мосту до самої смерті, не рухаючись з місця, тоді як повз тебе безупинно йде та йде кудись люд, кваплячись у справах... – чи це в людській спромозі?.. Мостищани зберігали вірність своєму місцю, здається, не було випадку, щоб хтось з них піддався шалю й пустився, як то мовиться, берега. Сказано вже, що тут дотримувалися переконання, за яким чоловік повинен твердо стояти на своєму місці”*.¹⁹

Прикметно, що, з одного боку, Рух – це піднесення, а з іншого – поступальність, обертальність. Цей рух навколо мосту більше схожий на антирух, на застгій, де категорії часу й простору набувають особливості дії – абсолютно нерухомого ритмостояння. Просторово-часові межі інколи розширюються, а періодично гранично стислі – в цьому полягає своєрідність аналізованого роману.

Образ руху митець асоціює з символом колеса, котрий постає перед читачем з образом убогого оратая, що з’являється у найбільш відповідальні моменти сюжетно-композиційного плину роману. Образи оратая та його візка, котрий котиться шляхами батьківщини, виходять за межі сюжетно-композиційного часопростору, а його незмінність протягом усього роману надає цьому образу символічного навантаження. У широкому значенні архетип колеса уособлює не лише долю, яка тяжіє над людиною, але й скороминущість самого життя, неможливість його змінити, образ кола, як символ, – це рух від гріха до чистоти, від поразки до злету. Подорож оратая – це не просто пересування, цей рух у хроносі пов’язує часові координати з об’ємним простором пересування героя.

Хронотоп мосту, своєрідно поєднуючи просторові та часові ряди, в романі перемишується з хронотопом ріки: *“Життя на річці підпорядковане течії. Пливають за водою лодьї, пливають дерева, пливають утопленики, новини й чутки теж пливають за течією, а не супроти неї”*.²⁰ Про важливість цього значення для слов’ян у своїй роботі досить розгорнуто аналізує В.Я. Пропп,²¹ говорячи про нього як про вирішальну перешкоду на шляху героїв. З точки зору критеріїв літературознавчого дослідження слово слід розглядати в образному контексті, у спрямованості його на образ, на стильове завдання автора. А синтез звукових, смислових асоціативних зв’язків слова і тексту, слова й образу є передумовою аналізу твору в єдності змісту і форми. Звукові, зорові асоціації, сконденсовуючись у формі-комплексі метафоричного ви-

словлювання, утворюють емоційно-експресивну забарвленість, переповненість переживаннями роману, відповідальністю моменту.

Завдяки простору, котрий долає ріка, П. Загребельний показує розширення простору та плинність часу. Образ-символ ріки як шляху, як плину чогось, багатовимірний і багатоплановий, та в основі його – відлік часу або відсутність його. У метафориці води роману сфокусовано художній час і художній простір. Хронотоп ріки становить перешкоду вирішальну і магічну; в уявленні наших предків ріка окреслювала ту вирішальну межу, яка розділяє життя і смерть, а значить, земне і неземне (водна стихія ховала усі таємниці мостищан, забираючи навіть їхні життя).

Хронотоп ріки розділяє світи і має подвійне символічне значення: перше, як вже зазначалося, – це смерть (Воевода карав, топивши в річці невірних), друге вкладає в себе віру про здатність змінити свою долю і життя (Маркерій разом з монахами пливе рікою, втікаючи з Мостища).

Врешті-решт, кожен митець шукає істину, та в мистецькій пошуковості нерідко нівелюється межа між науковим та художнім пізнанням. Мистецька й реальна дійсність цікавить П. Загребельного своєю багатогранністю та просторово-часовою багатовимірністю. У художньому часі романістики Павла Загребельного про Київську Русь, зокрема і в романі “Первоміст”, наявний свій темпоритм. Важливим компонентом темпоритму є історичний час, епоха, котра осмислюється письменником. Художній час перемешується з історіософськими поглядами П. Загребельного, з особливостями його стилю.

Отже, можна відзначити вагомість вищезгаданих хронотопів для відтворення історичного полотна та мовної палітри роману. Сюжетні події твору конкретизуються завдяки зв’язкам художнього часу й художнього простору, обростаючи образністю, набуваючи символічного змісту.

Необхідною умовою побудови художнього світу в творі мистецтва є єдність часу й простору. На прикладі аналізованого роману добре простежується “взаємпроникнення тих окремих елементів”,²² що організують часопросторовий континуум у творі. Отож будь-яке входження в сферу змісту тексту відбувається лише через знакову форму, яку окреслює хронотоп.

Аналіз трансформації образів-символів у історичному романі “Первоміст” Павла Загребельного реалізується в художньому хронотопі, котрий відбивається в індивідуальному стилі митця, своєрідному мовному континуумі.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 122.
2. Загребельний П. Роксолана. – К.: Радянський письменник, 1980. – С. 566.
3. Див. пос. 1, с. 283.
4. Іванченко Р. Бентежний світ історії // Донбас. – 1975. – № 5. – С. 90.
5. Див. пос. 1, с. 8.
6. Мейлах Б. Проблема ритма, пространства и времени в комплексном изучении творчества // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974. – С. 69.
7. Див. пос. 1, с. 275.
8. Сапаров М.А. Об организации пространственно-временного континуума художественного произведения // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974. – С. 98.
9. Загребельний П.А. Первоміст. – Харків: Фоліо, 2002. – С. 63.
10. Там само, с. 6.
11. Див. пос. 1, с. 135.
12. Див. пос. 9, с. 21.
13. Там само, с. 128.
14. Там само, с. 33.
15. Там само, с. 80.
16. Там само, с. 152.
17. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь. – М.: Просвещение, 1988. – С. 256.
18. Див. пос. 9, с. 11.
19. Там само, с. 32.
20. Там само, с. 233.
21. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М., 1976. – 254 с.
22. Див. пос. 8, с. 98.